

LA PERSPECTIVA NOSTÀLGICA DE LES CIUTATS EN RUÏNES I DELS MONUMENTS EN LA *PERIÈGESI* DE PAUSÀNIAS

The nostalgic perspective of the cities in ruins and the monuments in Pausanias' Periëgesis

ORIOI MORILLAS SAMANIEGO
Grup CEIPAC. Universitat de Barcelona
oriolmorillas@ub.edu

ORCID ID.: <https://orcid.org/0000-0001-8605-8921>

RESUM

L'objectiu d'aquest article és el d'analitzar el paper de les ciutats en ruïnes i els monuments que es descriuen a la *Periëgesi* de Pausànias, i com aquests elements contribueixen a una representació nostàlgica i idealitzada de les antigues restes del passat grec pre-hel·lenístic, i a un exercici memorialista per part de Pausànias de re-hel·lenització en el context del segle II dC de la Grècia romana.

Paraules clau: Pausànias, *Periëgesi*, nostàlgia, memòria, ciutats en ruïnes, monuments, segle II dC.

RESUMEN

El objetivo de este artículo consiste en analizar el papel de las ciudades en ruinas y los monumentos que se describen en la *Periëgesis* de Pausanias, y cómo estos elementos contribuyen a una representación nostálgica e idealizada de los antiguos restos del pasado griego pre-helénístico, y a un ejercicio memorialista por parte de Pausanias de re-helenización en el contexto del siglo II d.C. de la Grecia romana.

Palabras clave: Pausanias, *Periëgesi*, nostalgia, memoria, ciudades en ruinas, monumentos, siglo II d.C.

Fecha de recepción: 27 de septiembre de 2024

Fecha de admisión: 11 de diciembre de 2024

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze the role of ruined cities and monuments described in Pausanias' *Periegesis*, and how these elements contribute to a nostalgic and idealized representation of the ancient remnants of the pre-Hellenistic Greek past. Furthermore, it examines Pausanias' memorial effort of re-Hellenization within the context of 2nd-century CE Roman Greece.

Keywords: Pausanias, *Periegesis*, nostalgia, memory, cities in ruins, monuments, 2nd century AD

ORIOI MORILLAS SAMANIEGO és tècnic de suport a la recerca al Grup CEIPAC de la Universitat de Barcelona i doctorand del programa de doctorat de Societats i Cultures (amb especialització en Història Antiga) a la mateixa institució. És graduat en Història i del màster de Cultures i Llengües de l'Antiguitat a la Universitat de Barcelona. Durant la seva estada al CEIPAC ha pogut desenvolupar tasques de recerca mitjançant l'administració de la base de dades d'epigrafia amfòrica grega. Actualment la seva línia de recerca se centra en l'àmbit de la societat i el territori grec a través de les continuïtats i discontinuïtats dels centres religiosos de la província d'Acaia des del segle II aC fins al segle II dC.

INTRODUCCIÓ

*ex Asia rediens cum ab Aegina Megaram versus
navigarem coepi regiones circumcirca prospicere. post
me erat Aegina, ante me Megara, dextra Piraeus, sinistra
Corinthus, quae oppida quodam tempore florentissima
fuerunt, nunc prostrata et diruta ante oculos iacent.*

Cic. Fam. 4.5.*

El present article parteix del trasllat d'una idea “moderna” a una realitat antiga, un “presentisme” que sempre es recomana evitar. Malgrat això, es tracta d'un tema que ha estat comentat i estudiat per sobre per diversos acadèmics, i que mai ha estat abordat del tot.¹ Estudiar un sentiment com la nostàlgia en un context com l'època de la Grècia romana pot semblar més aviat un exercici poètic atemporal heretat del romanticisme. No obstant, es tracta d'una teoria que s'ha tractat amb certs dubtes, de manera superficial i mai abordat del tot per l'actual acadèmia, potser per por a ser víctima de les crítiques en contra d'un idealisme romàntic, però que resulta d'especial interès. El que s'ha pogut observar és que les obres d'aquest període donen una visió força concisa sobre l'opinió que tenien els autors grecs sobre el seu present i, en el cas de Pausànias, la seva obra mostra un autor que expressava una admiració de l'Antiguitat grega i una insatisfacció del seu present que recordava a aquells autors del segle XVIII i XIX que van idealitzar les ruïnes del passat grec antic.²

El concepte de nostàlgia³ s'empra en aquest estudi com una representació orientativa de l'opinió que es pot interpretar de la *Periègesi* de Pausànias. Evidentment s'ha de ser cautelós a l'hora d'atribuir certes opinions o sentiments a autors que se situen a una època tant distant. No obstant, l'objectiu romandrà en centrar-se en la visió idealitzada del passat que va descriure Pausànias a través de la descripció dels monuments i de les ciutats en ruïnes.

¹ * Les traduccions dels textos grecs s'han posat en castellà a causa a la manca de versions disponibles en català. S'espera que aquesta discordança lingüística no dificulti la comprensió del text. Per això, s'ha optat per incloure els fragments en grec dins del cos principal i oferir-ne la traducció a les notes a peu de pàgina. En endavant per a les traduccions de Pausànias dels llibres 1, 2 i 3, s'emprarà la traducció de J. Alberich i Mariné i, per a la resta de llibres, la de M^a. C. Herrero Ingelmo, vegeu la Bibliografia.

Vegeu, per exemple: Bowie, 1970; Alcock, 1993: 28; Porter, 2001; i més recentment Kouromenos, 2021: 1-10.

² Vegeu Dyson, 2006: 66-68.

³ Originalment el concepte va ser formulat com una condició mèdica al segle XVII pels metges suïssos per descriure la sensació d'enyorança que sentien els soldats, vegeu Cassin, 2016: 5. És per això que van prendre les dues paraules del grec νόστος “retorn” i ἄλγος “dolor”. Només cal pensar en l'*Odissea* (1.11-13) i el dolor d'Odiseu davant la incapacitat del νόστος, del retorn a la pàtria. La definició de forma més recent ha pres una connotació més àmplia. Segons C. Lasch (1991: 83) la nostàlgia apel·la al sentiment que el passat oferia un encant que al present ja no es pot obtenir, les representacions nostàlgiques d'un passat idealitzat evoquen un temps irremeiablement perdut, atemporal i immutable. Sobre un argument a favor d'una perspectiva nostàlgica dels grecs del segle II dC, cap al seu passat clàssic, vegeu Bowie, 1970.

Pausànias s'ha descrit com “un home del seu temps”, és a dir, del segle II dC,⁴ i que, per tant, parla des de la perspectiva d'un grec que viu a l'Imperi Romà.⁵ Es tracta d'un període que sovint s'anomena la Grècia romana i al qual molts acadèmics hi prefixen el famós vers d'Horaci: “*Graecia capta...*”.⁶ El tema ha estat tractat en extensió, però un tret que destaca és un augment de la producció literària a partir de l'establiment de l'Imperi i la inclusió de Grècia com a província romana. El tema principal era el passat i ja fos en forma de discurs o assaig els temes predominants es centraven en esdeveniments o figures del passat.⁷ Aquest fet enllaça amb Pausànias en tant que el periegeta demostrava una pregona predilecció per tot allò ἀρχαῖος, un interès per descriure el seu present a través de les antiguitats que conformaven el territori o el “paisatge” urbà de la Grècia continental.⁸ Una de les parts centrals de la seva obra, la *Ἑλλάδος Περιήγησις* o “Guia de Grècia”, és la descripció de les ciutats, monuments, temples, estàtues, obres d'art, inscripcions, etc., que Pausànias va trobant al llarg del seu recorregut. La descripció que fa Pausànias és subjectiva, una “retòrica” de la mirada particular d'un escriptor que se centra en esmentar només allò que segons ell considera digne de ser recordat o mencionat.⁹ Es tracta de la idealització d'una Grècia passada descrita a través de la perspectiva d'un autor del segle II dC, encaminada a descriure, en aquest cas, les restes de les ciutats en ruïnes i dels monuments de la Grècia antiga, anterior a la conquesta romana.¹⁰

LES CIUTATS EN RUÏNES

El terme ruïnes (ἔρειπια) no comença a esdevenir un tema estès entre els autors fins al l'època hel·lenística. És a partir de certa poesia i literatura llatina i grega posterior on les ruïnes comencen a prendre aquest component poètic de nostàlgica cap a un passat allunyat.¹¹ Les ciutats gregues que han quedat en ruïnes, tant per autors romans com per

⁴ La poca informació biogràfica que es té de Pausànias prové de la seva mateixa obra. S'argumenta que provenia de Magnèsia del Sípil, a la regió de Lídia, i que va escriure la *Periègesi* entre el 155 i el 175 dC. Vegeu Frazer, 1898, I: xix; Jones, 1918: ix; Habitch, 1985: 13-15; Herrero Ingelmo, 1994: 9-10; Hutton, 2005: 9-11; Alberich i Mariné, 2021: 22-23.

⁵ Com ha estat observat abastament, Pausànias, malgrat descriure el paisatge del s. II dC, parla molt poc del seu present o del seu context polític, tret d'algunes mencions a Adrià i Antoni Pius, els quals destaca pel seu filhel·lenisme. Vegeu, per exemple: Bowie, 1970: 22-23; Swain, 1996: 333.

⁶ Hor. *Epist.* 2.1.156-157. Quan es parla de “Grècia romana” cal entendre el període que comprèn des de la derrota a Corint el 146 aC en endavant. Sobre aquest tema, vegeu Syme, 1960; Jones, 1963.

⁷ Anderson, 1996: 2-11; Swain, 1996: 65-100; Mestre, 2006: 99. Sobre els autors d'aquest període i la seva inclusió dins de la Segona Sofística, vegeu Reardon, 1971. Per a un excel·lent estudi de la “revolució cultural” grega d'August fins a Adrià, vegeu Spawforth, 2012: 235-241.

⁸ Cf. Arafat, 1992: 387. L'obra de Pausànias, dividida en 10 llibres, se centra en descriure les regions de la “vella” Grècia, és a dir, l'Àtica, Argòlida, Coríntia, Lacònia, Messènia, Èlida, Acaia, Arcàdia, Beòcia i la Fòcida. S'ha preferit emprar el terme “paisatge”, traduït de l'anglès “landscape”, per referir-se a tot allò que configura el territori grec. Sobre el concepte de “landscape” en el marc de la Grècia romana vegeu Alcock, 1993: 6-8.

⁹ Paus. 1.26.4. Vegeu Frazer, 1898, I: xxv; Habitch, 1985: 6.

¹⁰ Sobre l'interès en el discurs de Pausànias per tot allò anterior a la conquesta de Roma, el 146 aC, vegeu Heer, 1979: 65; Bowie, 1970: 22.

¹¹ Schnapp, 2016: 382.

autors grecs, representen un panorama de declivi. Al seu temps, per tal que aquestes ruïnes transmetin la nostàlgia, es necessita que el temps passi i, així, els autors posteriors puguin parlar d'un sentiment de pèrdua.¹² En són paradigmàtics els epigrames sobre la destrucció de Corint del 146 aC d'Antípatre de Sidó¹³ o el de Polístrat,¹⁴ que van acabar esdevenint un tòpic poètic força estès tant entre els grecs com entre els romans.¹⁵ Un altre autor, ja en el context del segle I-II dC, com Dió Crisòstom, atorga un component de grandesa i noblesa al passat grec a través de les ruïnes de Grècia, en contraposició amb la decadència del seu present.¹⁶ En el cas de Pausànias, les ciutats són l'enclavament a través del qual estructura el seu recorregut. Quan arriba a una ciutat afloren tots els detalls de la seva població, la seva història, els seus mites, els monuments i, sovint, aquestes ciutats es troben en estat de ruïnes (ἐρείπια). J. Frazer va interpretar les referències de Pausànias a ciutats en ruïnes o abandonades com una manera de posar en context el declivi de Grècia sota la dominació romana.¹⁷ Segon J. Elsner, Pausànias té sempre present el seu projecte panhel·lènic, que entén com una unitat principalment cultural i religiosa. Així, busca identificar la identitat de cada comunitat dins del marc comú de referències històriques i mítiques.¹⁸ Quan una ciutat queda en ruïnes, desapareixen els seus monuments o és abandonada per la seva població, també perd la seva identitat. Pausànias contempla aquest fet amb nostàlgia, motiu pel qual recorre als mites i a la història que fonamenten la ciutat, com una manera de preservar-ne la seva memòria, a mode d'identificar i remarcar els *lieux de mémoire*, dins d'aquesta identitat cultural compartida.

Mentre Pausànias travessa l'Arcàdia, seguint el curs del riu Helissont, que creua la ciutat de Megalòpolis, reflexiona sobre el pas inexorable del temps i la seva brevetat. En aquest context, deixant constància d'un dels passatges denota un sentiment de nostàlgia més patent, un passatge on les ruïnes de la ciutat esdevenen un símbol de la decadència i el declivi de la situació en què es troba, per Pausànias, la Grècia del seu temps:

«εἰ δὲ ἡ Μεγάλη πόλις προθυμία τε τῆ πάσῃ συνοικισθεῖσα ὑπὸ Ἀρκάδων καὶ ἐπὶ μεγίσταις τῶν Ἑλλήνων ἐλπίσιν ἐς αὐτὴν κόσμον τὸν ἅπαντα καὶ εὐδαιμονίαν τὴν ἀρχαίαν ἀφήρηται καὶ τὰ πολλὰ ἐστὶν αὐτῆς ἐρείπια ἐφ' ἡμῶν, θαῦμα οὐδὲν ἐποησάμην, εἰδὼς τὸ δαιμόνιον νεώτερα ἀεὶ τινα ἐθέλον ἐργάζεσθαι, καὶ ὁμοίως τὰ πάντα τὰ τε ἐχρῶ καὶ τὰ

¹² Papini, 2011.

¹³ *Anth. Pal.* 9.151: «¿Dónde tu notable belleza, doria Corinto? / ¿Dónde tu corona de torres, dónde tus antiguas posesiones, / dónde los templos de los bienaventurados, dónde los palacios, dónde las esposas / de la tierra de Sísifo y sus multitudes de gente? / Nada, en efecto; ni siquiera un rastro, desventurada, ha quedado de ti, / lo devoró completamente la guerra tras arrebatarlo todo. / [Nosotras] solas, las invioladas Nereidas, de Océano, / doncellas, permanecemos como alciones de tus pesares.» (Trad. E. Haydée Difabio).

¹⁴ *Anth. Pal.* 7.297: «El Acrocorinto, el aqueo baluarte y estrella / de la Hélade, y la doble ribera del Istmo / Lucio arrasó, y así un solo peñasco hoy recubre / en masa los huesos de los muertos en lucha; / y a aquellos que al fuego la casa de Príamo dieron / priváronles de ritos fúnebres los Enéadas.» (Trad. M. Fernández-Galiano).

¹⁵ Vegeu especialment Schnapp, 2016.

¹⁶ Dio Chrys. *Or.* 30.160. Vegeu Papini, 2011: 96.

¹⁷ Frazer, 1898, I: xiv-xv.

¹⁸ Elsner, 1992: 14.

ἀσθενῆ καὶ τὰ γινόμενά τε καὶ ὅποσα ἀπόλλυνται μεταβάλλουσιν τὴν τύχην, καὶ ὅπως ἂν αὐτῇ παριστῆται μετὰ ἰσχυρᾶς ἀνάγκης ἄγουσαν. Μυκῆναι μὲν γε, τοῦ πρὸς Ἴλιω πολέμου τοῖς Ἑλλησιν ἠγησαμένη, καὶ Νῖνος, ἔνθα ἦν Ἀσσυρίοις βασιλεία, καὶ Βοιωτῖαι Θῆβαι προστῆναι τοῦ Ἑλληνικοῦ ποτε ἀξιοθεῖσαι, αἱ μὲν ἠρήμωνται πανώλεθροι, τὸ δὲ ὄνομα τῶν Θηβῶν ἐς ἀκρόπολιν μόνην καὶ οἰκίτορας καταβέβηκεν οὐ πολλούς. τὰ δὲ ὑπερηρκότα πλούτῳ τὸ ἀρχαῖον, Θῆβαι τε αἱ Αἰγύπτιοι καὶ ὁ Μινύης Ὀρχομενὸς καὶ ἡ Δῆλος τὸ κοινὸν Ἑλλήνων ἐμπόριον, αἱ μὲν ἀνδρὸς ἰδιώτου μέσου δυνάμει χρημάτων καταδέουσιν ἐς εὐδαιμονίαν, ἡ Δῆλος δέ, ἀφελόντι τοὺς ἀφικνουμένους παρ' Ἀθηναίων ἐς τοῦ ἱεροῦ τὴν φρουράν, Δηλίων γε ἔνεκα ἔρημὸς ἐστὶν ἀνθρώπων. [...] οὕτω μὲν τὰ ἀνθρώπινα πρόσκαιρά τε καὶ οὐδαμῶς ἐστὶν ἐχυρά.»¹⁹

Aquest passatge és precedit per un seguit de descripcions de diverses ciutats arcàdies que, igualment, han quedat abandonades a causa del sinecisme que va donar origen a Megalòpolis.²⁰ El primer element que destaca és el mateix nom de la “gran ciutat”, carregat de connotacions de grandesa, reduïda a un estat de ruïnes. Ja Estrabó, anteriorment a Pausànias, havia assenyalat aquesta ironia tràgica, descrivint com la “gran ciutat” va convertir-se en un “gran desert”.²¹ Pausànias, que al llibre VII havia narrat l'esplendor polític de Megalòpolis al passat, essent fins i tot el bressol de figures com Filopoemen, “l'últim dels grecs”,²² contrasta aquest passat gloriós amb la seva afirmació que la decadència actual de la ciutat no li resulta sorprenent. Aquest contrast reflecteix una de les idees predominants al llarg de l'obra i en el pensament de Pausànias: la inconstància de la fortuna.²³ Pel periegeta, la τύχη o fortuna és una força ineludible que regeix la història i els destins de les ciutats i els seus pobles. En aquest passatge, queda clarament manifestat aquest pensament quan, per reforçar la seva visió, cita com exemple les ciutats de Micenes, Nínive i Tebes, antigues ciutats que havien estat capdavanteres i que, amb el temps, van quedar despoblades o desposseïdes de la seva grandesa passada.²⁴

¹⁹ Paus. 8.33.1-2: «El que Megalòpolis, fundada con todo entusiasmo por los arcadios y con las mayores esperanzas de los griegos respecto a ella, haya perdido toda su belleza y prosperidad antigua y la mayor parte de ella sea ruinas en nuestro tiempo, no me ha sorprendido en absoluto, porque sé que la divinidad gusta de realizar siempre cosas nuevas y que, de la misma manera, la fortuna cambia todas las cosas fuertes y las débiles, las que empiezan y las que terminan, y que las conduce con imperiosa necesidad y como le parece. Pues en cuanto a Micenas, que estuvo al frente de los griegos en la guerra contra Ilión, y a Nínive, donde estuvo la capital de los asirios, y a la beocia Tebas, considerada en otro tiempo digna de estar al frente de los griegos, las primeras quedaron desiertas, destruidas totalmente, y el nombre de Tebas se ha reducido solamente a una acrópolis y no muchos habitantes. En cuanto a las que sobresalían por su riqueza antiguamente, Tebas de Egipto, la Orcómeno minia, y Delos, el puerto comercial común de los griegos, las dos primeras son ahora menos prósperas por el poder de su riqueza que un hombre particular de recursos medios, mientras que Delos está vacía de delios, si excluyes a los que van de Atenas para la custodia del santuario. [...] Tan pasajeras y de ninguna manera seguras son las cosas humanas.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo).

²⁰ Vegeu la Taula 1 a l'Annex.

²¹ Strab. 8.8.1: «...ciudades en otro tiempo famosas han desaparecido a causa de una ininterrumpida serie de guerras, y los agricultores han abandonado las tierras desde la misma época en que la mayor parte de las poblaciones se han reunido en la llamada Megalòpolis. Pero actualmente incluso esta Megalòpolis ha sufrido el destino al que se refiere el poeta cómico cuando dice: “La gran ciudad es un gran desierto”». (Trad. J. J. Torres Esbarranch). Cf. Papini, 2011: 101.

²² Paus. 8.51.8-52.1.

²³ Porter, 2001: 74.

²⁴ G. Hawes (2021: 163-164) ha observat el paral·lelisme de Pausànias amb Heròdot en parlar de l'inevitable mutabilitat de la fortuna de les ciutats. Pausànias s'hauria basat en Hdt. 1.5.4: «En efecte, la major part d'aquelles [ciutats] que antigament eren grans, s'han fet petites, i les que en la meua època eren grans, abans foren petites. Com que tinc ben

El cas de Tebes és especialment representatiu. Per a Pausània, exemplifica el destí tràgic d'una ciutat amb una història i mitologia molt extensa, però que, degut als canvis de la fortuna, va quedar reduïda a ruïnes. Les devastacions successives, primer per part d'Alexandre i posteriorment per Sul·la, van acabar afeblint definitivament la ciutat. La destrucció de Tebes simbolitza el poder dels esdeveniments externs i els processos històrics per alterar el destí de qualsevol ciutat. Pausània veu en Tebes, com en altres ciutats, la manifestació palpable de la volubilitat de la fortuna, de manera que no respecta ni la glòria ni el poder passats, i transforma fins i tot les grans ciutats en ruïnes:

«τὴν μὲν δὴ ἀφαίρετον χώραν ὕστερον Ῥωμαίων χάριτι ἀνεσώσαντο οἱ Θηβαῖοι, τὰ δὲ ἄλλα ἐς τὸ ἀσθενέστατον ἀπ' ἐκείνου προήχθησαν: καὶ σφισιν ἡ μὲν κάτω πόλις πᾶσα ἔρημος ἦν ἐπ' ἐμοῦ πλὴν τὰ ἱερά, τὴν δὲ ἀκρόπολιν οἰκοῦσι Θήβας καὶ οὐ Καδμείαν καλουμένην.»²⁵

Si s'analitza l'essència del relat històric de Pausània, es pot observar que actua d'acord amb una visió determinista, és a dir, els fets del passat condueixen a la situació del present i, en el seu cas, degut als canvis de la fortuna. Si bé, com s'ha vist, en el declivi polític-històric de Grècia el que ha predominat és una barreja de factors interns i externs, en aquests passatges el que s'entreveu és la personalitat profundament religiosa de Pausània i la filosofia que guia el seu relat. Així, Megalòpolis, tot i ser una fundació relativament recent, ha perdut tot el seu esplendor, i Tebes només ressona per l'eco del seu gran nom (ὄνομα) antic en un present buit.²⁶ J. Elsner ha argumentat que quan Pausània es troba les ruïnes d'aquestes grans ciutats del passat es produeix una ruptura entre la imatge idealitzada del passat gloriós i la realitat del present en què hi troba una gran absència.²⁷ Aquesta absència material provoca que Pausània, en algunes ocasions, consideri que les ruïnes només mereixen una breu menció, mancada d'una reflexió nostàlgica com la de Megalòpolis. No obstant això, en la gran majoria de casos, Pausània associa les ciutats amb els mites que

clar que la prosperitat humana no és de cap manera duradora, farà menció igualment de les unes i les altres» (Trad. R. J. Montañés).

²⁵ Paus. 9.7.6: «Esta tierra que les había sido quitada, posteriormente la recuperaron los tebanos por favor de los romanos, pero, por lo demás, desde entonces se vieron reducidos a la mayor pobreza. Toda la ciudad de abajo estaba desierta en mi tiempo, excepto los santuarios, y viven en la acrópolis llamada Tebas y no Cadmea» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo). Estrabó de forma similar comenta: «A partir de entonces la situación de los tebanos se ha ido debilitando continuamente hasta nuestros días, y hoy día Tebas ni siquiera conserva el aspecto de una aldea digna de mención». Strab. 9.2.5. (Trad. J. J. Torres Esbarranch). Dió Crisòstom (Or. 7.121) també menciona que al seu temps la ciutat de Tebes roman gairebé completament arruïnada, a excepció d'una petita part, la Cadmea, que encara està habitada.

²⁶ Tebes estava associada amb la seva història mítica, per això Pausània es dedica a explicar primerament l'origen mític de la ciutat i fa referència o aporta la validesa d'Homer sobre el seu nom (Paus. 9.5.7). G. Hawes (2021: 165) assenyala com el nom de "Tebes la de set portes" era una de les seves possessions més preuades, d'aquí que contrasti en Pausània el poder del nom antic amb la realitat.

²⁷ Elsner, 1992: 26.

les envolten, utilitzant-los com a eina per preservar-ne la memòria. Un exemple representatiu és el d'Argira i Bolina, on dedica més temps a relatar el mite associat a Argira (la ninfa), mentre que el de Bolina és esmentat breument, limitant-se a explicar:

«ἀπωτέρω δὲ Ἀργυρᾶς ποταμός ἐστιν ὀνομαζόμενος Βολιναῖος, καὶ πόλις ποτὲ ᾠκεῖτο πρὸς αὐτῷ Βολίνα. παρθένου δὲ ἐρασθῆναι Βολίνης Ἀπόλλωνα, τὴν δὲ φεύγουσαν ἐς τὴν ταύτη φασὶν ἀφεῖναι θάλασσαν αὐτήν, καὶ ἀθάνατον γενέσθαι χάριτι τοῦ Ἀπόλλωνος»²⁸

Les ciutats en ruïnes descrites breument per Pausània han estat interpretades per G. Hawes no com una exaltació romàntica de la decadència, sinó com el resultat de la manca de mites o històries vinculades a aquestes ciutats. S'hi ha de sumar l'absència de població i monuments que tal vegada impedeixen que els mites i històries es perpetuïn. Aquestes ciutats, per tant, acaben perdent la seva identitat i, per aquest motiu, Pausània les esmenta només com simples ciutats en ruïnes, sense dedicar-hi reflexions més profundes.²⁹ Si bé és cert que la brevetat pot apoderar-se de moltes parts d'aquets relats, quan Pausània es troba amb ciutats que d'alguna manera van tenir un paper històric destacat o un moment d'esplendor en el passat, com és el cas de Megalòpolis, Tebes o Micenes, no dubta en dedicar-hi més temps i deixar entreveure l'amargor que aquest fet li provoca.

Com s'ha vist en el passatge anterior, Pausània posa dins del mateix grup a aquestes tres ciutats com exemples paradigmàtics d'antics centres de poder que van ser fonamentals per als grecs i que ara es troben en ruïnes a causa dels efectes de la fortuna. De Megalòpolis, Pausània diu que va ser fundada pels arcadis amb les majors esperances pels conjunt dels grecs; de Micenes, assenyala que va liderar els grecs a la Guerra de Troia, la gran guerra mítica comuna dels grecs que ell mateix menciona sovint com a criteri de legitimitat i per rendir comptes de si certa ciutat hi va participar o no;³⁰ i, finalment, de Tebes, en diu que en altres temps havia estat digna d'estar al capdavant de la resta de πόλεις. No obstant tot això, Pausània constata que en la seva època les tres ciutats es troben en un estat de ruïnes malgrat aquest esplendor que podien haver tingut en el passat.

Amb el cas de Micenes, un dels aspectes més representatius és la correlació entre les ruïnes i la història mítica. Com s'ha observat en el cas d'Argira i Bolina, Pausània sovint esmenta els mites locals que li transmeten els habitants o en la informació que ha pogut obtenir d'altres fonts.³¹ Tanmateix, en el cas de Micenes, la importància del seu nom dins del cànon panhel·lènic, combinada amb les antigues restes materials encara visibles, fa

²⁸ Paus. 7.23.4: «Más allá de Argira hay un río llamado Bolineo, y junto a él hubo en otro tiempo una ciudad llamada Boline. Dicen que Apolo se enamoró de una doncella, Boline, que al huir se arrojó allí al mar y se hizo inmortal por gracia de Apolo.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo). Com ha assenyalat G. Hawes (2021: 152) aquests mites només se'ns han conservat a través de Pausània i, al capdavant, Bolina acaba sent una altre de les nimfes perseguides per Apol·lo.

²⁹ Hawes, 2021: 147.

³⁰ De totes les ciutats en ruïnes n'hi ha 19 que apareixen al "Catàleg de les naus (cant II)" de la *Iliada*, vegeu la Taula 1 a l'Annex.

³¹ Vegeu Pretzler, 2004: 203-205.

que rebí una atenció més gran que altres ciutats veïnes com Tirint o Midea. Malgrat estar despoblada, Micenes rep un tractament més ampli, però aquesta extensió no impedeix que els seus mites hagin quedat parcialment silenciats per l'absència de població. Sobre la destrucció o final de Micenes Pausànias explica:

«Μυκίνας δὲ Ἀργεῖοι καθεῖλον ὑπὸ ζηλοτυπίας. ἡσυχαζόντων γὰρ τῶν Ἀργείων κατὰ τὴν ἐπιστρατεῖαν τοῦ Μήδου, Μυκηναῖοι πέμπουσιν ἐς Θερμοπύλας ὀγδοήκοντα ἄνδρας, οἱ Λακεδαιμονίοις μετέσχον τοῦ ἔργου: τοῦτο ἤνεγκεν ὄλεθρόν σφισι τὸ φιλοτίμημα παροξῦναν Ἀργείους.»³²

Els argius el 468 aC van assetjar Micenes, van saquejar-la i esclavitzar la seva població. Aquest fet no el comenta explícitament Pausànias, i la tradició literària va mostrar ecos d'aquesta subjugació assimilant moltes vegades Argos amb Micenes.³³

Curiosament, com ha argumentat W. Hutton, el passatge de Micenes s'insereix en el moment en què Pausànias entra a la plana de l'Argòlida i serveix com una introducció a tota la regió.³⁴ Des de l'inici, Pausànias esmenta els orígens de la ciutat de Micenes, fent referència a les figures mítiques més famoses de l'Argòlida: Argos, Ínac, Dànu, Acrisi i Perseu. Aquest relat connecta la ciutat amb la tradició heroica de la regió, és a dir, amb la històrica mítica.³⁵ Pel que fa a les ruïnes de Micenes, Pausànias fa al·lusió a alguns dels seus elements més emblemàtics: les muralles, les quals atribueix als Ciclops, constructors tal vegada de les de Tirint; la porta "dels lleons"; la font anomenada Persea; i, el més destacat, les càmeres subterrànies on Pausànias localitza les tombes d'Atreu, Agamèmnon, Eurimedont, Electra, Telèdam i Pèlops –bessons de Cassandra– i, fora del recinte emmurallat, les d'Egíst i Clitemnestra, considerats indignes de ser enterrats amb Agamèmnon.³⁶

La història d'Agamèmnon i els altres herois que van tornar de Troia era tan àmpliament coneguda que probablement Pausànias no considera necessari tornar-la a narrar en detall. No obstant això, la referència a l'èpica homèrica, a la història mítica comuna dels grecs, serveix a Pausànias per establir el seu cànon panhel·lènic. En fer referència als orígens "heroics" de les ciutats en ruïnes les incorpora a la resta de ciutats que encara formen part del paisatge actiu grec, fins i tot elevant-les com és el cas de Micenes a capdavantera dels grecs en època homèrica.³⁷

³² Paus. 2.16.5: «Micenes la van destruir els argius per gelosia. Efectivament, els argius es mantingueren neutrals en el moment de la invasió dels medes, mentre que els micènics enviaren a les Termòpiles vuitanta homes, que participaren en la gesta al costat dels lacedemonis. Aquest desig de glòria irrità els argius i els ocasionà la ruïna.» (Trad. J. Alberich i Mariné).

³³ Èsquil (*Ag.* 810-811) explica com Agamèmnon retorna a Argos, no a Micenes i Eurípides (*Tro.* 1081-1099) diu que els Ciclops van construir les muralles d'Argos, no de Micenes. Cf. Strab. 8.6.19. La confusió podia venir ja d'Homer perquè quan atribueix a Agamèmnon el domini d'Argos es refereix als territoris sota la seva hegemonia (*Il.* II, 108, 569-580), en canvi la ciutat d'Argos estava governada per Diomedes (*Il.* II, 559-568).

³⁴ Hutton, 2005: 105.

³⁵ Entenguim "història mítica" per tots aquests mites o històries que remetent a l'època heroica i a les divinitats i episodis de la mitologia grega, que Pausànias associa a cada regió. Cf. Hawes 2021: 1-5.

³⁶ Paus. 2.16.6-7.

³⁷ Porter, 2001: 70-71.

Aquesta tendència queda, per tant, perfectament inserida dins del relat de Pausànias. Tal com s'ha anat observant, el periegeta afegeix una capa de profunditat històrica i memorialista al present que l'envolta. A través del seu relat, Pausànias estableix una connexió entre el passat de les ciutats i el seu estat actual. Tanmateix, també subratlla que hi ha una part de la història grega, inclosa la dimensió mítica, que s'insereix en les ciutats, i que corre el risc de ser oblidada si no es manté una continuïtat, ja sigui a través de la preservació física dels monuments, de les tradicions locals, o del record cultural:

«οὐ μέντοι οἱ Παραποτάμιοι γε ὑπὸ Ἀθηναίων καὶ Βοιωτῶν ἀνωκίσθησαν, ἀλλὰ ἐς τὰς ἄλλας πόλεις οἱ ἄνθρωποι κατενεμήθησαν ὑπὸ τε ἀσθενείας καὶ σπᾶναι χρημάτων.»³⁸

Aquest perill de l'oblit sembla ser una de les preocupacions centrals de Pausànias, ja que la ruïna material de les ciutats sovint va acompanyada d'una pèrdua progressiva de la seva memòria històrica.³⁹ Així, el projecte de Pausànias i la seva visió de cara a les ruïnes estaria pensat per intentar, fins al major grau possible, mantenir la memòria, les històries i mites locals de les ciutats de la Grècia del seu temps, haguessin tingut o no un gran esplendor en el passat i es trobin o no en ruïnes. La reconstrucció de la memòria de les ruïnes de Grècia i la documentació de la seva caiguda en el declivi, es poden interpretar com una expressió de la nostàlgia que s'entreveu en l'obra de Pausànias. Aquesta nostàlgia actua com un catalitzador que impulsa l'autor a preservar la memòria i les històries d'aquestes ciutats en ruïnes. Aquí la nostàlgia esdevé el motor que converteix les ruïnes en més que simples restes materials; per a Pausànias, les ciutats abandonades o despolblades encara conserven una identitat que pot ser recuperada i revitalitzada a través del record. El seu relat, per tant, esdevé un exercici de "memorialització", en el qual la seva mirada al passat busca donar continuïtat a aquestes ciutats en el context cultural grec del seu període.

LA NOSTÀLGIA DEL MONUMENT

La *Periègesi* té com a eix central els λόγοι (les històries) i els θεωρήματα (allò que es veu), dues narratives que van estretament lligades.⁴⁰ Prenent la metàfora de C. Habitch, les històries que Pausànias tria narrar sempre semblen brollar com una font d'un lloc o monument concret, establint un vincle directe entre el paisatge visible (θεωρήματα) i

³⁸ Paus. 10.33.8: «Sin embargo, Parapotamios no fue reconstruida por atenienses y beocios, sino que los habitantes fueron repartidos por su pobreza y su falta de dinero en las demás ciudades. No había ya ruinas de Parapotamios, ni recuerdan en qué lugar de la región estuvo la ciudad.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo).

³⁹ Papini, 2011: 103.

⁴⁰ Com ha observat F. Mestre (1991: 248), Pausànias defineix el seu objectiu recopilant aquelles coses «γνωριμώτατα ἐν τῇ λόγοις καὶ θεωρήματι», és a dir, les històries i els llocs o les vistes més coneguts i d'interès. Cf. Habitch 1985: 21; Akujärvi 2005: 5-6; Hutton 2005: 62; Pretzler 2007: 10-11.

la narrativa històrica o mítica (λόγοι) que l'acompanya.⁴¹ Aquesta associació, en moltes ocasions esporàdica, provoca el retorn de Pausànias al passat que idealitza. Es tracta d'un moviment d'anada i de retorn, al passat i al present,⁴² un flux que crea una dinàmica narrativa que provoca en Pausànias una certa insatisfacció i nostàlgia.

El monument i el passat estan intrínsecament lligats, i en el cas dels monuments grecs, el passat que hi duïen associat estava sovint idealitzat, tant pels mateixos grecs com pels romans, hereus de la tradició hel·lenística. Titus Livi explica com L. Emili Paulus, per tal de descansar de la campanya de Macedònia, va dirigir-se cap al sud per visitar aquells llocs que havien esdevingut tan famosos que eren més impressionats quan se'n sentia a parlar que quan eren vists.⁴³ Un exemple d'aquesta idealització és la visita d'Emili Paulus a Atenes, on destaca el Pireu, on en destaca més l'aspecte simbòlic que l'aspecte físic. Pausànias ja havia mencionat el Pireu com el punt de partida dels vaixells de Menesteu cap a Troia i el seu paper durant la victòria en la batalla de Salamina contra els perses.⁴⁴ Aquestes connexions amb la història mítica i militar atenesa doten el port d'un significat que supera qualsevol aspecte material. La tradició literària, en aquest sentit, va influir notablement en la percepció dels monuments, creant una expectativa sovint més gran que la realitat que es trobava al veure'ls. Aquesta idealització estava profundament arrelada en la cosmovisió grega, però es va intensificar sobretot pels observadors externs a la Grècia continental, com les elits romanes, els intel·lectuals grecs d'altres regions o els viatgers, com el mateix Pausànias. Aquests agents contribuïen a perpetuar una imatge dels monuments com a testimoniatges materials d'un passat exaltat, més enllà del seu estat real en el moment de ser contemplats.

Les restes que Pausànias es troba del passat grec moltes vegades són arcaïques, fragmentàries i heterogènies, reflectint un passat que va més enllà del simple sentiment de glòria que aquest podria haver tingut. Segons argumenta J. Porter, aquest passat que observa Pausànias demostra un "excés" de profunditat en contrast amb la manca de profunditat que caracteritza el seu present.⁴⁵ En moltes ocasions són monuments i inscripcions que obscureixen el passat per la manca d'informació que se'n té al respecte. Al mateix temps, aquests vestigis comporten un interès molt més pregon que la realitat del present perquè poetitzen les restes del passat grec i representen la trobada, cara a cara, amb les relíquies mítiques dels temps que narraven Homer i Hesíode.

Mentre Pausànias recorre Grècia omple visualment els buits que li deixa la història mítica. A Atenes, per exemple, observa les restes d'un canal que va deixar la inundació i el diluvi de Deucalió;⁴⁶ a Trezè, fa esment d'una murta que, segons es diu, mostra les fulles

⁴¹ Habitch 1985: 95-96.

⁴² Cf. Sidebottom, 2002.

⁴³ Liv. 45.27.5.

⁴⁴ Paus. 1.1.2

⁴⁵ Porter, 2001: 71.

⁴⁶ Paus. 1.18.7.

que Fedra foradava quan estava desconsolada pel desamor d'Hipòlit,⁴⁷ Pausànias també cita que al seu temps encara es podia trobar l'arbre que Penteu va escalar per espiar les bacants;⁴⁸ veu la casa que van habitar els Dioscurs a Esparta;⁴⁹ l'escut que va portar Menelau a Troia;⁵⁰ o com a Queronea encara veneren el ceptre que va forjar Hefest per a Zeus, passant de mà en mà fins a Agamèmnon, rebent també el domini sobre Argos.⁵¹ Aquestes observacions mostren com Pausànias no només contempla les restes materials dels monuments, sinó que les dota d'una significació que les connecta amb el passat mític grec. En aquest procés, el monument esdevé una mena de relíquia viva, carregada d'història i simbolisme, que supera la seva condició material. Pausànias, bastint-se de la tradició mítica recorda aquest indrets i els situa geogràficament, precisament per recordar i recordar al lector associant l'indret amb la tradició mítica antiga.

Totes aquestes relíquies acosten el passat al present, però al mateix temps l'ubiquen a una distància entelada. És per aquest motiu que per molt que hi hagi una major proximitat al passat, aquest en moltes ocasions esdevé "il·legible", com és el cas de les imatges que hi ha al temple d'Hera a Olímpia de les quals Pausànias en diu:

«Κόρη δὲ καὶ Δημήτηρ καὶ Απόλλων καὶ Ἄρτεμις, αἱ μὲν ἀλλήλων εἰσὶν ἀπαντικρὺ καθήμεναι, Απόλλων δὲ ἐναντίος ἐστῶση τῇ Ἀρτέμιδι ἕστηκεν. ἀνάκειται δὲ ἐνταῦθα καὶ Λητὼ Τύχη τε καὶ Διόνυσος καὶ ἔχουσα Νίκη πτερά: τοὺς δὲ εἰργασμένους αὐτὰ οὐκ ἔχω δηλῶσαι, φαίνεται δὲ εἶναι μοι καὶ ταῦτα ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖα.»⁵²

Aquestes imatges són tan antigues (ἐς τὰ μάλιστα ἀρχαῖα) que Pausànias en desconeix qui en fou l'autor. Moltes vegades ha de fer una línia entre el passat que pot conèixer i el que queda més enllà del propi coneixement. Els monuments estilísticament antics són més rústecs i resulten més estranys a la mirada del segle II d.C.⁵³

⁴⁷ Paus. 2.32.3.

⁴⁸ Paus. 2.2.7.

⁴⁹ Paus. 3.16.2.

⁵⁰ Paus. 2.17.3.

⁵¹ Paus. 9.40.11-12; Hom. *Il.* II, 101-108.

⁵² Paus. 5.17.3: «Core y Deméter están sentadas enfrente una de otra, mientras que Apolo está en pie frente a Ártemis, también en pie. También están consagradas allí Leto, Tique y Dioniso, y una Nike con alas. No puedo decir quiénes las hicieron, pero me parece que son muy antiguas.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo). Sobre el temple d'Hera a Olímpia vegeu Arafat, 1995.

⁵³ Pausànias té una visió estètica molt establerta. Per exemple explica com en l'altar de Posidó, a l'àgora de Sició, hi ha una estàtua de Zeus *Melichios* i una d'Àrtemis *Patroa* fetes sense cap mena d'art "σὺν τέχνῃ πεποιημένα οὐδεμιᾶ", i continua que la de Zeus sembla una piràmide i la d'Àrtemis una columna, Paus. 2.9.6. Un altre exemple és quan descriu el tron d'Amicles, del qual en diu també que és antic i fet sense cap destresa artística «ἀρχαῖον καὶ οὐ σὺν τέχνῃ πεποιημένον», Paus. 3.19.2. Segons K. W. Arafat (1992: 392-397; 2009: 579) Pausànias posseeix una categoria de valors que va encapçalada per la tècnica més que pel valor dels materials.

«τὸ δὲ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Χαλινίτιδος πρὸς τῷ θεάτρῳ σφίσις ἐστὶν καὶ πλησίον ζόανον γυμνὸν Ἡρακλέους, Δαιδάλου δὲ αὐτὸ φασὶν εἶναι τέχνην. Δαίδαλος δὲ ὅποσα εἰργάσατο, ἀτοπώτερα μὲν ἐστὶν ἐς τὴν ὄψιν, ἐπιπρέπει δὲ ὁμῶς τι καὶ ἔνθεον τούτοις.»⁵⁴

Pausànias s'ocupa de destacar que, malgrat l'aspecte rústec "ἀτοπώτερα", aquestes obres antigues van ser realitzades sota la inspiració de la divinitat "ἔνθεον τι". D'aquesta manera, fa una distinció i aclariment: tot i que, des de la perspectiva del seu temps, els monuments poden semblar mancats d'elegància o refinament, Pausànias els reconeix un valor elevat i transcendent per la seva inspiració sublim. Per això, considera que aquests monuments antics, per la seva naturalesa divina i el seu significat històric i cultura, són més dignes de ser mencionats "τὰ ἀξιολογώτατα" que els monuments del seu present.⁵⁵

La visió que Pausànias té del passat és clara i definida, però cal fer una distinció entre la descripció estètica del monument en sí i del significat o objectiu que hi ha darrera d'aquesta descripció. Tot i que sovint descriu les característiques físiques dels monuments, el veritable propòsit del seu relat va més enllà de la pura observació estètica. El monument sovint serveix com a punt de partida per a digressions sobre la mitologia o la història associada a aquest lloc. A partir d'aquí cal observar el simbolisme o el sentiment que desperten aquests monuments, així com les implicacions que tenen en la configuració del seu projecte.⁵⁶ Per aquest motiu es tindrà en compte els monuments que desperten o inspiren directament una idealització del passat i, consegüentment, transmeten un sentiment de nostàlgia en Pausànias.⁵⁷

Hi ha doncs dos moviments que emergeixen d'aquesta contemplació. Per una banda, hi ha la confirmació d'aquells elements que havien estat idealitzats, fet que reforça el seu projecte panhel·lènic i que el transporta al passat comú dels grecs. D'altra banda, el paisatge que veu Pausànias, en molts casos, no correspon a la imatge que coneix a través de la tradició històrica i literària. Hi ha un sentit de declivi en certs monuments que havien estat idealitzats, que tenien una fama prèvia i que, un cop observats *in situ*, li provoquen

⁵⁴ Paus. 2.4.5: «El santuari d'Atena Calíntida és a la vora del teatre i no gaire lluny d'un xòanon nu d'Hèracles, que els corintis diuen que és obra de Dèdal. Totes les obres de Dèdal són bastant rústegues a la vista, però tenen un cert encant diví.» (Trad. J. Alberich i Mariné). Dèdal era considerat com el primer artista i el de més renom d'un passat que es remunta a l'època heroica, vegeu Paus. 7.4.4, 8.46.2, 9.11.4, 9.39.8. Cf. Arafat, 1996: 67-72.

⁵⁵ Habitch, 1985: 131; Porter, 2001: 71.

⁵⁶ La teoria de J. Porter (2001) resulta aquí molt atractiva per l'anàlisi que fa sobre la configuració d'un cànon de les antiguitats del passat grec –comparant la *Periègesi* de Pausànias amb el *Sobre el sublim* de Longí. Aquest cànon parteix d'una idealització que sublima unes obres per sobre de les altres partint d'una visió estètica particular com és el cas de Pausànias, però que es basa en un estàndard bastant establert entre els intel·lectuals d'aquesta època. De la mateixa manera, considero molt interessant tenir present la teoria de J. Elsner (1992) sobre el componen de pelegrinatge que denota l'obra de Pausànias. En aquest sentit, el recorregut parteix també d'una sublimació dels monuments que configuren un cànon d'allò que sentén per fer un recorregut per l'Hèl·lada.

⁵⁷ S'ha postulat, i no sense motius, que en moltes ocasions Pausànias només menciona el monument sense donar-ne una explicació gaire extensa. Això, més enllà de demostrar una manca d'idealització denota, com ha observat G. Hawes (2021: 147) una manca de coneixement o pervivència de la tradició local que hi ha associada.

un sentiment de decepció. Per cada banda hi ha molts exemples i passatges que il·lustren aquestes dues tendències, no obstant, per tal de fer representatiu ambdues postures, ens centrarem en: Olímpia, la de l'esplendor present i Delfos, la de l'esplendor absent.

«πολλὰ μὲν δὴ καὶ ἄλλα ἴδοι τις ἂν ἐν Ἑλλήσιν, τὰ δὲ καὶ ἀκούσαι θαύματος ἄξια: μάλιστα δὲ τοῖς Ἐλευσῖνι δρωμένοις καὶ ἀγῶνι τῷ ἐν Ὀλυμπίᾳ μέτεστιν ἐκ θεοῦ φροντίδος.»⁵⁸

Aquest preludi, que denota la importància d'Olímpia per a Pausànias, condueix a la introducció del monument que s'erigeix per sobre de la resta pel fet de gaudir del favor de la divinitat: el temple de Zeus Olímpic a Olímpia.

Els Jocs Olímpics, la competició panhel·lènica per excel·lència i la que gaudia de més fama i antigor. Pausànias explica que, segons els historiadors "de les coses més antigues" de l'Èlida, el primer temple a Olímpia fou construït en temps de Cronos per la raça d'or, els homes primigenis de l'antiguitat. Posteriorment, Hèracles de l'Ida va instaurar uns primers jocs per competir amb els seus germans, i el vencedor era coronat amb un ram d'olivera silvestre procedent del país dels Hiperboris.⁵⁹ Més endavant menciona: que a Olímpia seria on haurien combatut Zeus i Cronos, i posteriorment celebrat uns jocs en honor del seu triomf; i que Apol·lo hi va competir i va vèncer a Hermes en la cursa, i a Ares al pugilat.⁶⁰ Amb aquesta digressió, Pausànias no només explica l'origen mític dels Jocs Olímpics, sinó que també legitima la seva continuïtat ininterrompuda fins al seu establiment definitiu el 776 aC.⁶¹ D'aquesta manera, dona el major rigor històric i legitimitat identitària als jocs i als monuments d'Olímpia, i ho fa a través d'aquest relat que es remunta a una antiguitat mítica. Pausànias es basteix del relat mític d'aquests jocs per recordar tal vegada la mateixa antiguitat de la cultura grega.⁶²

Tot seguit, Pausànias introdueix el gran temple de Zeus Olímpic. Es tracta d'un temple d'enormes dimensions, d'uns 68 peus (20 metres) d'altura, 95 peus (29 metres) d'amplada i de 230 peus (70 metres) de longitud.⁶³ Aquesta obra monumental captiva el visitant per

⁵⁸ Paus. 5.10.1: «Muchas cosas se pueden ver en Grecia y muchas son las maravillas que pueden ser oídas, pero la divinidad se interesa sobre todo en los misterios de Eleusis y en los Juegos de Olimpia.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo).

⁵⁹ Paus. 5.7.6-7. Aquest Hèracles de l'Ida, a Creta, no és el mateix Hèracles dels dotze treballs. Es tracta d'un dels cinc Dàctils (Peoneu, Epimedes, Iasos i Idas), que Pausànias associa amb els Curets, i que es diu que van vetllar per Zeus mentre era un infant.

⁶⁰ Paus. 5.7.10. Això li serveix per explicar el motiu pel qual d'aleshores ençà es tocava la melodia de la flauta pítica, la melodia d'Apol·lo, durant el salt del pentatló.

⁶¹ Paus. 5.8.6. Pausànias (5.8.1-5.8.6) intenta explicar la seva fundació des de l'època heroica i cita: Endimió, Pèlops, Amitaó, Pèlies, Neleu i, finalment, a Hèracles, fins al seu conegut establiment el 776 aC, que segons el periegeta corresponia a Ífit, rei d'Èlida. Sobre Hèracles com a fundador dels Jocs Olímpics vegeu Pind. *Ol.* III.

⁶² K. W. Arafat (1996: 60) comenta que en aquest context, la competició atlètica constituïa el principal connector amb l'època heroica, exemplificat pel mateix Hèracles, és a dir, en l'atletisme hi ha una dimensió heroica que està sempre present i pot ser referenciada per connectar-se un mateix amb el passat heroic. Resulta tanmateix interessant el discurs de Dió Crisòstom (*Or.* 12.85) en què, parlant com si fos Zeus, explica que malgrat la fama que havien tingut les cerimònies i els jocs a Olímpia, el pas del temps els han passat factura i han perdut el seu antic esplendor.

⁶³ Paus. 5.10.3. També comenta que el temple va ser construït amb les restes que van quedar d'una guerra entre Elis i Pisa després que aquests darrers, juntament amb altres pobles, s'haguessin revoltat.

la seva magnitud, però també per la riquesa de les decoracions i les imatges iconogràfiques de temàtica mitològica que decoren els frontons, les estàtues, les portes, les mètopes, etc. No obstant això, l'element que més impressiona a Pausània és la imatge de Zeus Olímpic feta d'or i iveri, obra atribuïda a Fídies, segons una inscripció que el periegeta mateix menciona.⁶⁴ A Pausània li impressionen les dimensions colossals de l'estàtua i el temple fins al punt que comenta:

«μέτρα δὲ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς ἐς ὕψος τε καὶ εὖρος ἐπιστάμενος γεγραμμένα οὐκ ἐν ἐπαίνῳ θήσομαι τοὺς μετρήσαντας, ἐπεὶ καὶ τὰ εἰρημένα αὐτοῖς μέτρα πολὺ τι ἀποδέοντά ἐστιν ἢ τοῖς ἰδοῦσι παρέστηκεν ἐς τὸ ἄγαλμα δόξα, ὅπου γε καὶ αὐτὸν τὸν θεὸν μάρτυρα ἐς τοῦ Φειδίου τὴν τέχνην γενέσθαι λέγουσιν. ὡς γὰρ δὴ ἐκτετελεσμένον ἤδη τὸ ἄγαλμα ἦν, ἠῤῥατο ὁ Φειδίας ἐπισημῆναι τὸν θεὸν εἰ τὸ ἔργον ἐστὶν αὐτῷ κατὰ γνώμην: αὐτίκα δ' ἐς τοῦτο τοῦ ἐδάφους κατασκῆσαι κεραυνὸν φασιν, ἔνθα ὑδρία καὶ ἐς ἐμὲ ἐπίθημα ἦν ἢ χαλκῆ.»⁶⁵

Segons J. Porter, la lògica al darrera d'aquest passatge, en el qual Pausània descriu l'aparença aclaparant de la figura de Zeus Olímpic, és la del sublim, la d'una categoria estètica que és tan antiga com la mateixa literatura grega.⁶⁶ Davant d'un monument d'aquestes magnituds Pausània només pot confirmar la idealització que ha rebut de la tradició històrica-literària, fins al punt de comentar al final –com si es tractés d'un passatge homèric– com Zeus en considerar digne la seva estàtua va llençar un llamp al terra del temple en senyal d'aprovació.⁶⁷

L'interès principal del periegeta és el de configurar un cànon dels monuments que mereixen ser recordats, a través de la descripció d'allò que considera essència cultural de la identitat grega. Quan descriu el temple i l'estàtua, considera dedicar-li una extensió deliberadament més llarga que qualsevol monument del seu present.⁶⁸ Cal recordar la importància del paper que té la forma de veure el monument en Pausània. Com comenta J. Elsner, el periegeta deixa molt clar que l'ordre que tria no és purament descriptiu en una forma òbvia i immediata, sinó que està determinada d'acord al recorregut que seguien els

⁶⁴ Paus. 5.10.2. Zizza, 2006: 153-154.

⁶⁵ Paus. 5.11.9: «Sé que se han registrado las medidas de altura y anchura del Zeus de Olimpia, pero no voy a alabar a los que lo midieron, pues las medidas que han dado son muy inferiores a las que parecen a los que contemplan la imagen. Dicen que el propio dios ha sido testigo del arte de Fidias. En efecto, cuando la imagen estaba terminada, Fidias rogó al dios que diera señales acerca de si la obra era a su gusto. Y dicen que inmediatamente cayó un rayo en la parte del suelo donde, todavía en mi tiempo, estaba colocada la hidria de bronce.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo).

⁶⁶ Porter, 2001: 72.

⁶⁷ Cf. Hom. *Il.* XV, 377-380; *Od.* XX, 98-104.

⁶⁸ En moltes ocasions Pausània fa una tria deliberada sobre la importància d'un monument en relació a l'espai que li dedica dins del relat. Per exemple, passa per alt molts dels monuments romans que configuren la realitat urbana del seu present, per centrar-se sobretot en les antiguitats pròpiament gregues. A favor d'aquest argument vegeu Bowie, 1970: 24; Bowie, 1996: 212-213; Hutton, 2005: 16; C. Habitch (1985: 134-135) comenta que a Delfos Pausània «discusses no monument, no statue, no base, no object later than 260 B.C., excepte the "third temple" in te sanctuary of Athena and "several statues of emperors"».

participants dels rituals.⁶⁹ El que intenta Pausànias és reiterar la identitat grega i en aquest cas la idealització, la visió de l'espectacle que suposa veure la grandesa del temple i l'estàtua *in situ*. Això li confirma la idea que s'havia format i, és per aquest motiu, que decideix estendre's en la descripció de tots els detalls artístics i tota la història mítica associada.⁷⁰ Olímpia representa per Pausànias la pervivència de l'esplendor del passat.

Delfos, per la seva banda, s'encabeix dins del darrer llibre de la *Periègesi* i n'ocupa pràcticament dues terceres parts. Veient el conjunt del llibre, historiogràficament s'ha volgut esbrinar el motiu pel qual Pausànias decideix incorporar la Fòcida i la Lòcida al seu llibre. F. Deubner, considera que pel periegeta aquesta regió es configurava com una transició entre la Grècia de les πόλεις "clàssiques" i la Grècia dels ἔθνη. Afirmar que es tractava d'una regió molt modificada comparada amb la seva situació en època clàssica i hel·lenística, degut als reassentaments per la fundació de Nicòpolis i Patres. Malgrat això, Delfos tenia massa importància per ser passada per alt, i és per això que s'havia d'incloure tota la regió, encara que la visió que en dóna sigui de decadència i declivi.⁷¹

Delfos en la *Periègesi* destaca per sobre de la resta com a paradigma de la Grècia que és al mateix temps esplendor del passat i una ombra absent en el present. La Delfos que mostra Pausànias, il·lustra amb un gran detall la seva perspectiva sobre el declivi de la situació de Grècia al segle II dC, per la qual cosa, es tracta d'un dels passatges on més destaca la nostàlgia del passat grec.

Pausànias al llarg de la descripció confirma algunes de les seves descripcions amb al·lusions a Píndar. En un dels peans fragmentaris s'hi descriuen els primers temples més antics de Delfos: el primer estava fet de fulles de llover, el segon el van fer les abelles amb cera i plomes, el tercer va ser construït pels déus amb bronze, i el darrer el van fer de pedra els llegendaris arquitectes Trofoni i Agamedes.⁷² Pausànias, que el més plausible és que hagués llegit el mateix pean, comenta:

«ποιηθῆναι δὲ τὸν ναὸν τῷ Ἀπόλλωνι τὸ ἀρχαιότατον δάφνης φασί, κομισθῆναι δὲ τοῦς κλάδους ἀπὸ τῆς δάφνης τῆς ἐν τοῖς Τέμπεσι: καλύβης δ' ἂν σχῆμα οὗτός γε ἂν εἴη παρεσχηματισμένος ὁ ναός. δεύτερα δὲ λέγουσιν οἱ Δελφοὶ γενέσθαι ὑπὸ μελισσῶν τὸν ναὸν ἀπὸ τε τοῦ κηροῦ τῶν μελισσῶν καὶ ἐκ πτερῶν: πεμφθῆναι δὲ ἐς Ὑπερβορέους φασί»

⁶⁹ Elsner, 1997: 136. Paus. 5.14.4 i 5.14.10.

⁷⁰ A. Jacquemin (2001: 283-300) que estudia la comparació entre Pausànias i els resultats arqueològics a Olímpia, argumenta que malgrat les omissions i alguns errors, la visió de Pausànias no és arqueològica, sinó que presenta un santuari panhel·lènic on encara s'hi troben conservats temples i estàtues que rememoren el passat grec i on se celebren els cultes antics i on predomina més l'admiració que la nostàlgia, certament present.

⁷¹ Daubner, 2021: 39-40, 46. També considera que l'existència del llibre X no es deu únicament a voler incloure Delfos, sinó que els foceus havien estat una part essencial de la història grega: van participar en la Guerra de Troia, va lluitar contra els tessalis i, després de canviar de bàndol, van lluitar contra els perses, per la qual cosa no podien ser negligits. En altres termes, J. Heer (1979: 280-281) davant d'una observació que fa sobre la pressa que s'entreveu en la descripció que fa de Delfos cap al final del llibre, planteja la hipòtesi que potser Pausànias durant el redactat del darrer llibre de la *Periègesi* hagués estat ocupat amb altres obligacions, o potser una malaltia i que, per tant, li haurien impedit dur a terme el seu projecte amb més temps. Per a un estudi analític i arqueològic sobre Pausànias a Delfos vegeu Daux, 1937.

⁷² Pind. *Pae.* 8. fr. 52i (Snell). Sobre un estudi del fragment vegeu Sourvinou-Inwood, 1979.

αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. λέγεται δὲ καὶ ἕτερος λόγος, ὡς τὸν ναὸν κατασκευάσατο ἀνὴρ Δελφός, ὄνομα δὲ αὐτῷ Πτερᾶν εἶναι: κατὰ τοῦτο οὖν γενέσθαι καὶ τῷ ναῷ τοῦνομα ἀπὸ τοῦ οἰκοδομήσαντος: ἀπὸ τούτου δὲ τοῦ Πτερᾶ καὶ πόλιν Κρητικὴν προσθήκη γράμματος Ἀπτερεοῦς φασιν ὀνομάζεσθαι. τὸν γὰρ δὴ λόγον τὸν ἔχοντα ἐς τὴν ἐν τοῖς ὄρεσιν ἀυξομένην πτέρην, ὡς ἐκ τῆς πόας ταύτης χλωρᾶς ἔτι διεπλέξαντο ναόν, οὐδὲ ἀρχὴν προσίεμαι τὸν λόγον τοῦτον. τὰ δὲ ἐς τὸν τρίτον τῶν ναῶν, ὅτι ἐγένετο ἐκ χαλκοῦ, θαῦμα οὐδέν, εἴ γε Ἀκρίσιος μὲν θάλαμον χαλκοῦν τῇ θυγατρὶ ἐποίησατο, Λακεδαιμονίοις δὲ Ἀθηναῖς ἱερὸν Χαλκιοίκου καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι λείπεται, Ῥωμαίοις δὲ ἡ ἀγορὰ μεγέθους ἕνεκα καὶ κατασκευῆς τῆς ἄλλης θαῦμα οὕσα παρέχεται τὸν ὄροφον χαλκοῦν: οὕτω καὶ ναὸν τῷ Ἀπόλλωνι οὐκ ἂν ἄπο γε τοῦ εικότος εἴη γενέσθαι χαλκοῦν. τὰ μέντοι ἄλλα με οὐκ ἔπειθεν ὁ λόγος ἢ Ἡφαιστου τὸν ναὸν τέχνην εἶναι ἢ τὰ ἐς τὰς ὤδους τὰς χρυσαῖς, ἃ δὴ Πίνδαρος ἦσεν ἐπ' ἐκείνῳ τῷ ναῷ: “χρύσειαι δ' ἐξύπερθ' αἰετοῦ ἄειδον Κηληδόνες” [Pind. *Pae.* 8. fr. 52i (Snell)] τέταρτος δὲ ὑπὸ Τροφωνίου μὲν εἰργάσθη καὶ Ἀγαμήδους, λίθου δὲ αὐτὸν ποιηθῆναι μνημονεύουσι: κατεκαύθη δὲ Ἐρξικλείδου μὲν Ἀθήνησιν ἄρχοντος, πρώτῳ δὲ τῆς ὀγδόης Ὀλυμπιάδος ἔτει καὶ πεντηκοστῆς.»⁷³

D'aquest passatge se'n pot extreure que Pausàniàs es posiciona escèpticament contra algunes de les descripcions de Píndar: el primer temple era, en definitiva, una cabana; el segon temple de cera i plomes el lliga amb l'arquitecte Pteras –en grec “plomes”; del temple de bronze en diu que no és cap meravella i que no és impossible que fos construït amb aquest material, però no queda convençut que l'hagués edificat Hefest; i finalment, el darrer temple l'identifica amb el que va ser destruït per l'incendi del 584 aC.⁷⁴ A part d'aquesta racionalització del relat de Píndar, la idea que s'extreu de Pausàniàs és que Delfos és un espai que sempre està sent derruït i reconstruït amb noves construccions. El santuari mai ha deixat de ser objecte de canvis fruit de les construccions o dels saquejos i robatoris.⁷⁵ Segons G. Hawes, Pausàniàs posa èmfasi en la continuïtat cultural del santuari, però això no evita que el resultat que se'n mostra sigui el d'un espai sagrat que gaudia d'una gran fama i que, al mateix temps, aquesta fama ha estat causa dels canvis que l'han

⁷³ Paus. 10.5.9-13: «Dicen que el templo más antiguo de Apolo fue hecho de laurel, y que las ramas fueron llevadas del laurel del Tempe. Este templo habría tenido la forma de cabaña. Dicen los delfios que el segundo templo fue hecho por las abejas de la cera de las abejas y de plumas, y que fue enviado a los hiperbóreos por Apolo. Se cuenta también otra leyenda: que un delfio construyó el templo y su nombre era Pteras. Por esto el templo recibió su nombre por el que lo construyó. Por este Pteras dicen que fue llamada una ciudad cretense, Ἄπτερα, añadiéndole una letra. La leyenda que sostiene que el templo fue fabricado de helecho que crece en los montes trezándolo de esta hierba verde no la acepto en absoluto. Respecto al tercero de los templos, el que fuera de bronca no es ninguna maravilla, si es que Acrisio hizo un tálamo de bronce para su hija, y queda todavía en mi tiempo un santuario de Atenea Calcioco en Lacedemonia, y el foro romano, que es una maravilla por su tamaño y decoración, presenta el techo de bronce. Por esto no es inverosímil que Apolo haya tenido un templo de bronce. Respecto a lo demás, no me convenció la leyenda de que el templo era obra de Hefesto, o lo referente a los cántaros de oro, que Píndaro canta respecto a aquel templo: “seis áureas sobre el frontón cantaban Celédones”. [...] El cuarto fue construido por Agamedes y Trofonio y recuerdan que fue hecho de piedra. Se quemó, siendo Erxiclides arconte en Atenas, en el primer año de la 58.a olimpiada.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo).

⁷⁴ Vegeu Heer, 1979: 284-285; Jacquemin, 2013: 205; Hawes, 2021: 138-139.

⁷⁵ Pausàniàs (10.7.1) rendeix compte d'aquells qui van saquejar el santuari: els pirates eubeus, els ciutadans de Flègies a Beòcia, Pirros el fill d'Aquil-leu (també conegut com a Neoptòlem), l'exèrcit de Xerxes, els dirigents dels focuus i l'exèrcit dels gàlates. Sobre els robatoris a Delfos vegis Strab. 9.3.8.

portat a convertir-se en un espai on el visitant esperava trobar-se amb una sèrie de coses que ja no hi eren.⁷⁶ La descripció més il·lustrativa sobre aquesta realitat l'exposa Pausànias tan bon punt entra a la ciutat:

« ἐσελθόντι δὲ ἐς τὴν πόλιν εἰσὶν ἐφεξῆς ναοί: καὶ ὁ μὲν πρῶτος αὐτῶν ἐρείπια ἦν, ὁ ἐπὶ τούτῳ δὲ κενὸς καὶ ἀγαλμάτων καὶ ἀνδριάντων: ὁ δὲ αὐτῶν τρίτος καὶ ὁ τέταρτος, ὁ μὲν τῶν ἐν Ἰώμῃ βασιλευσάντων εἶχεν οὐ πολλῶν τινῶν εἰκόνας, ὁ τέταρτος δὲ Ἀθηναῖς καλεῖται Προνοίας, τῶν δὲ ἀγαλμάτων τὸ ἐν τῷ προνάῳ Μασσαλιωτῶν ἀνάθημά ἐστι, μεγέθει τοῦ ἔνδον ἀγάλματος μεῖζον. [...] τῶν μὲν δὴ Μασσαλιωτῶν χαλκοῦν τὸ ἀνάθημά ἐστι: χρυσοῦ δὲ ἀσπίδα ὑπὸ Κροίσου τοῦ Λυδοῦ τῇ Ἀθηναῖ τῇ Προνοίᾳ δοθεῖσαν, ἐλέγετο ὑπὸ τῶν Δελφῶν ὡς Φιλόμηλος αὐτὴν ἐσύλησε.»⁷⁷

La imatge que presenta Pausànias per introduir tot el complex sagrat de Delfos és d'un complet declivi: el temple en ruïnes, la manca d'objectes, la substitució de les estàtues d'herois grecs per emperadors romans, el robatori de l'escut d'or.⁷⁸ En certa manera, sembla que Pausànias faci una actualització del relat d'Heròdot com si poses al dia de les mancances que es trobarien al santuari els possibles lectors i viatgers del segle II dC. Pausànias havia llegit Heròdot i li suposava una influència directa,⁷⁹ si a això li sumem que era una persona instruïda i que havia llegit molt al respecte de la història i la tradició grega⁸⁰ i per extensió sobre Delfos a l'antiguitat, és probable que la imatge idealitzada que s'havia plantejat no fos la mateixa que es va trobar un en visitar el santuari dèlfic.

Des de l'entrada a la ciutat i al recinte sagrat, Pausànias es dedica a descriure els diversos temples, monuments i ofrenes, tot relacionant-los amb el relat històric i mític que els envolten. Per exemple, assenyala que l'espai que en la seva època ocupa el gimnàs havia estat anteriorment un bosc silvestre on, segons la tradició, Odisseu hi caçava i on va ser atacat pel senglar que li va fer la ferida mencionada a l'*Odissea*.⁸¹ Més endavant, quan Pausànias passa per la zona dels tresors, observa que, vora les ofrenes dels tarentins, es trobava el tresor dels sicions. Tanmateix, avisa al lector que, malauradament, ja no es po-

⁷⁶ Hawes, 2021: 139.

⁷⁷ Paus. 10.8.6-7: «Entrando en la ciudad, hay uno tras otro varios templos: el primero de ellos estaba en ruinas; el siguiente estaba vacío de imágenes y estatuas; el tercero tenía estatuas-retrato de algunos emperadores romanos, y el cuarto se llama de Atenea Pronea. De las imágenes, la ofrenda que está en el pronao es ofrenda de los masalios, de tamaño mayor que la imagen de dentro. [...] La ofrenda de los masalios es de bronce. En cuanto a un escudo de oro donado por Cresos de Lidia a Atenea Pronea, los delfios decían que lo robó Filomelo.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo). L'escut és mencionat per Heròdot (1.92).

⁷⁸ Es tracta d'una donació que va fer Cresos, el rei de Lídia, i que en època d'Heròdot encara es podia admirar, vegeu Hdt. 1.92. En època de Pausànias va ser manllevat per Filomel, el polític i militar foci que controlava Delfos durant la tercera guerra sagrada (356-346 aC), i si fou ell qui va robar l'escut, portaria prop de mig segle absent.

⁷⁹ Pausànias fa de moltes formules lingüístiques i expressions que remetien a Heròdot, com la comentada: «κατὰ γνώμην τὴν ἐμὴν», que apareix de forma idèntica a Hdt. 2.26.1. Sobre aquest tema Hutton (2005: 213) comenta: «Pausanias is not trying to replicate Herodotos in his work; he is trying to recall Herodotos». Vegeu Heer, 1979: 97-99; Kirkland, 2022: 261-264.

⁸⁰ Herrero Ingelmo, 1994: 57.

⁸¹ Paus. 10.8.8. Cf. Hom. *Od.* XIX, 399, 466.

den veure riqueses en aquest ni en cap altre dels tresors, ja que molts han estat desposseïts del seu contingut original.⁸² Seguidament, Pausànias esmenta la famosa ofrena comuna dels grecs, dedicada després de la victòria contra els perses a Platea. Aquesta ofrena consistia en un trípede d'or que reposava sobre una columna de bronze formada per tres serps enroscades. No obstant això, en temps de Pausànias, només es conserva la columna de bronze, ja que el trípede d'or el van fer fondre els focs durant la tercera guerra sagrada.⁸³ Cap al final del recorregut pel santuari Pausànias comenta una altre de les pèrdues:

«τῶν δὲ ἀναθημάτων ἃ οἱ βασιλεῖς ἀπέστειλαν οἱ Λυδῶν, οὐδὲν ἔτι ἦν αὐτῶν εἰ μὴ σιδηροῦν μόνον τὸ ὑπόθημα τοῦ Ἀλυάττου κρατῆρος. τοῦτο Γλαύκου μὲν ἔστιν ἔργον τοῦ Χίου, σιδήρου κόλλησιν ἀνδρὸς εὐρόντος; ἔλασμα δὲ ἕκαστον τοῦ ὑποθήματος ἐλάσματι ἄλλῳ προσεχῆς οὐ περόναις ἔστιν ἢ κέντροις, μόνη δὲ ἡ κόλλα συνέχει τε καὶ ἔστιν αὕτη τῷ σιδήρῳ δεσμὸς.»⁸⁴

Quan es prenen en conjunt els monuments perduts que registra Pausànias i es posa en contraposició amb les nombroses evidències que descriu Heròdot, s'evidencia el canvi dràstic en el paisatge cultural de Delfos. A través de les observacions, Pausànias ens transmet que molts dels monuments antics han desaparegut i només en queden els rastres. La narració que fa Pausànias de Delfos reflecteix la desposseïció dels monuments que conformaven la tradició i la fama del lloc. El recompte que en fa, tenint la preeminència que té dins del llibre, sembla que mostri Delfos buidada de l'esplendor que havia tingut al passat. Segons argumenta G. Hawes, el lector troba Delfos al final de la *Periègesi* no al punt culminant del recorregut de la seva Grècia, sinó com un lloc que té poc a oferir comparat amb els altres indrets repassats. La preeminència que Olímpia té dins de l'obra, amb dos llibres dedicats, contrasta amb la sensació de buidor i pèrdua que transmet Delfos.⁸⁵ El santuari d'Apol·lo a Delfos era, com afirma Estrabó, el melic (ὄμφαλός) de Grècia, i la seva fama li venia per tenir l'oracle més verídica i pels honors rebuts per tots els grecs.⁸⁶ Aquesta fama es transmuta en una tradició cultural i literària que s'acaba configurant al segle II dC en una idealització. El santuari ja no compleix la funció central que havia tingut en el passat, i això en Pausànias es mostra a través d'una certa insatisfacció i una des-

⁸² Paus. 10.11.1. Vegeu Arafat 2009: 582. Més endavant (Paus. 10.13.5) comenta el tresor dels corintis on hi havia segons Heròdot (1.14) valuoses ofrenes, Pausànias no les esmenta. De la mateixa manera en la seva època l'or dels lidis que cita anteriorment tampoc es trobava allà. Cf. Paus. 10.16.1.

⁸³ Paus. 10.13.9. El trípede és esmentat per Heròdot (9.81). Vegeu Daux, 1937: 151.

⁸⁴ Paus. 10.16.1: «De las ofrendas que enviaron los reyes de los lidios no queda ya ninguna, excepto el soporte de hierro de la cratera de Aliatest. Este soporte es obra de Glauco de Quíos, el que inventó la soldadura del hierro. Cada elemento del soporte está unido a otro no por clavijas o clavos, sino que solamente la soldadura los sujeta y une el hierro.» (Trad. M^a. C. Herrero Ingelmo). Les ofrenes dels reis Giges i Cresos les menciona Heròdot (2.14), ofrenes de plata i or, entre les quals hi constaven sis cràters. Sobre el suport de ferro vegeu Hdt. 1.25.1-2; Strab. 9.3.4, 8. Cf. Bultrighini-Torelli, 2017: 345-346.

⁸⁵ Hawes, 2021: 141.

⁸⁶ Strab. 9.3.5-6.

cripció, que denota connotació de declivi. Pausànias es troba amb la realitat d'una Delfos buida i mancada de moltes de les relíquies i monuments que li havien donat aquesta fama al passat.

CONCLUSIONS

Pausànias estructura el seu recorregut a partir de les ciutats, mostrant com la fortuna ha fet que algunes prosperin mentre d'altres queden en ruïnes. Ciutats com Megalòpolis, Tebes i Micenes, antigament esplendoroses, es presenten a ulls de Pausànias com espais ruïnosos on només hi queden vestigis d'una rica història i extens passat mític, on únicament hi romanen alguns monuments que recorden al passat més antic. La realitat que observa Pausànias li produeix una ruptura entre la imatge idealitzada del passat i la situació del seu present en la qual hi troba una gran absència. El trencament entre ideal i ruïna li provoca el retorn nostàlgic cap al relat de la història mítica i religiosa d'aquests indrets. Les ruïnes de Tebes i Micenes, més enllà de les restes visibles, només poden manifestar la tradició mítica: Pausànias a Tebes, la de les set portes, narra tota la història del cicle tebà; a Micenes, destaca les muralles de construcció ciclòpia, així com les tombes d'Agamèmnon i tots els altres personatges que apareixen a les tragèdies d'Èsquil. Pausànias tal vegada també fa esment d'altres ciutats en ruïnes que no consten d'una fama i una tradició tan estesa i conservada com la de les ciutats mencionades, però que s'insereixen dins del seu projecte memorialista panhel·lènic. En definitiva, la nostàlgia que sent cap a aquest panorama el porta a reconstruir la memòria de les ruïnes de la Grècia que té idealitzada i il·lustrar la seva davallada i declivi sense oblidar, però, que aquestes ciutats al passat van formar part d'aquest període de la història grega que Pausànias veia com una època d'esplendor.

Els monuments, per la seva banda, formen un altre dels eixos de la *Periègesi* i, com s'ha vist, també s'insereixen dins del projecte idealitzat de Pausànias. Amb els monuments sobretot es produeix un moviment d'anada i retorn entre el passat i el present. Les relíquies pertanyents al passat grec més remot desprenen un arcaisme i sensació de distància que generen un sentiment de meravella i al mateix temps d'obscurantisme per la manca de relats o mites que tenen associats. Aquestes obres traslladen a Pausànias a un passat inexplorat, tan allunyat que la idealització o la referència al mite són inevitables. Altres monuments no s'allunyen a distàncies tan arcaïques, tot i que, remetent a una època que Pausànias idealitza. S'ha argumentat que, per una banda, Olímpia representa la ciutat on encara hi resten els antics monuments del passat. En contraposició, Delfos s'erigeix en el santuari de les absències. A Olímpia, amb la contemplació del temple i l'estàtua de Zeus Olímpic, Pausànias troba la confirmació d'un passat gloriós que encara persisteix. A través del recorregut i de la contemplació d'aquestes restes permanents Pausànias confirma

la seva nostàlgia, el seu idealisme transportat a aquests monuments que encara resten al paisatge d'Olímpia. Quan ens traslладem a Delfos, la imatge varia cap a l'observació d'un santuari mancat i desposseït de gran part dels monuments que Pausànias coneixia i idealitzava per la seva fama i tradició històrica. El recinte i els seus temples mostren els buits que han deixat el pas dels segles. El retorn al passat en què Delfos gaudia d'una gran esplendor el transporta a un present on les absències palesen el declivi que atorga al seu segle. Mentre recorre Delfos, Pausànias recorda i esmenta amb un tel nostàlgic els buits d'aquells monuments que ja no hi són.

Prenent les paraules de J. G. Frazer es podria concloure que «sense ell [Pausànias] les ruïnes de Grècia serien en gran part un laberint sense clau, un enigma sense resposta. El seu llibre proporciona la clau per al laberint, la resposta a molts enigmes».⁸⁷

⁸⁷ Frazer 1898: xcvi. (Traducció pròpia).

BIBLIOGRAFIA

AUTORS CLÀSSICS

- PAUSANIAS, *Descripción de Grecia*, I-X (Traducció de M^a. C. HERRERO INGELMO), Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1994-2008.
- DION DE PRUSA, *Discursos*, II-III (Traducció de G. DEL CERRO CALDERÓN), Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1989-1997.
- HERÒDOT, *Història* (Traducció de R. J. MONTAÑÉS), La Magrana, Barcelona, 2009.
- LUCIANO, *Obras*, III (Traducció de J. ZARAGOZA BOTELLA), Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1990.
- ESTRABÓN, *Geografía*, III-IV (Traducció de J. J. TORRES ESBARRANCH), Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 2001-2008.
- Antología Palatina*, I (Traducció de M. FERNÁNDEZ GALIANO), Biblioteca Clásica Gredos, Madrid, 1978.

AUTORS MODERNS

- AKUJÄRVI, J., *Researcher, Traveller, Narrator: Studies in Pausanias' Periegesis*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 2005.
- ALBERICH I MARINÉ, J., "Introducció", a PAUSANIAS, *Guia de Grècia*, vol. I, Llibres de l'Índex, Barcelona, 2021, pp. 9-34.
- ALCOCK, S. E., *Graecia capta: the landscapes of a Roman Greece*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
- ANDERSON, G., *The Second Sophistic: a cultural phenomenon in the Roman Empire*, Routledge, Londres–Nova York, 1996.
- ARAFAT, K. W., "Pausanias' Attitude to Antiquities", *The Annual of the British School at Athens* 87, 1992, pp. 387-409.
- ARAFAT, K. W., "Pausanias and the Temple of Hera at Olympia", *The Annual of the British School at Athens* 90, 1995, pp. 461-473.
- ARAFAT, K. W., *Pausanias' Greece. Ancient Artists and Roman Rulers*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- ARAFAT, K. W., "Treasure, Treasures and Value in Pausanias", *Classical Quarterly* 59, 2, 2009, pp. 578-592.
- BOWIE, E. L., "Greeks and their past in the Second Sophistic", *Past and Present* 46, 1, 1970, pp. 3-41.
- BOWIE, E. L., "Past and Present in Pausanias", a Bingen, J. (ed.), *Pausanias historien*, Fondation Hardt, Ginebra, 1996, pp. 207-240.
- BULTRIGHINI, U., TORELLI, M., "Commento", a Pausania, *Guida della Grecia*, vol. VII. Fondazione Lorenzo Valla, Milà, 2017, pp. 237-528.
- CASSIN, B., *La Nostàlgia*, Edicions 62, Barcelona, 2023.
- DAUBNER, K., "Pausanias book X: A detour to the fringes of 'classical' Greece", a KOUROMENOS, A. (ed.), *Providence of Achaea in the 2nd century CE*, Routledge, Londres, 2021, pp. 35-55.
- DAUX, G., *Pausanias à Delphes*, Picard, París, 1937.
- DYSON, S. L., *In Pursuit of Ancient Past: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Yale University Press, New Haven, 2006.
- ELSNER, J., "Pausanias. A Greek Pilgrim in the Roman World", *Past and Present* 135, 1992, pp. 3-29.
- ELSNER, J., *Art and the Roman Viewer*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- FRAZER, J. G., *Pausanias's description of Greece*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 1898.
- HABITCH, C., *Pausania's guide to ancient Greece*, University of California Press, Berkley–Los Angeles–London, 1985.
- HAWES, G., *Pausanias in the World of Greek Myth*, Oxford University Press, Oxford, 2021.
- HAYDÉE DIFABIO, E., "Un mapa de la nostalgia: ciudades otrora florecientes en el libro 9 de *Antología Palatina*", *Anales de Filología Clásica* 28, 2015, pp. 5-18.
- HEER, J., *La personnalité de Pausanias*, Les Belles Lettres, París, 1979.
- HERRERO INGELMO, M. C., "Introducción", a PAUSANIAS, *Descripción de Grecia*, vol. I, Madrid, Biblioteca Clásica Gredos, 1994, pp. 7-78.
- HUTTON, W., *Describing Greece: Landscape and Literature in the "Periegesis" of Pausanias*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- JACQUEMIN, A., "Pausanias, le sanctuaire d'Olympie et les archéologues", a KNOEPLER, D., PIÉRART, M. (eds.), *Éditer, traduire, commenter Pausanias en l'an 2000. Actes du colloque de Neuchâtel et de Fribourg (18-22 septembre 1998)*, Université de Neuchâtel, Ginebra, 2001, pp. 283-300.
- JACQUEMIN, A., "Des lieux sans mémoire ou les blancs de la carte de la mémoire delphique", a GANDOLFF, A. (ed.), *Lieux de mémoire en Orient grec à l'époque impériale*, Peter Lang, Berna, 2013, pp. 201-214.

- JONES, A. H. M., "The Greeks under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* 17, 1963, pp. 3-19
- JONES, W. H. S., "Introduction", a PAUSANIAS, *Description of Greece*, vol. I, Harvard University Press, Cambridge, 1918, pp. ix-xxv.
- KIRKLAND, N. B., *Herodotus and Imperial Greek Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2022.
- KOUROMENOS, A. (ed.), *Province of Achaia in the 2nd century CE*, Routledge, Londres, 2021.
- LASCH, C., *The True and Only Heaven. Progress and Its Critics*, W. W. Norton & Company, Nova York-Londres, 1991.
- MESTRE, F., *L'assaig a la literatura grega d'època imperial*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1991.
- MESTRE, F., "La réinvention d'Athènes par les écrivains en grec de l'époque impériale", *Itaca. Quaderns Catalans de Cultura Clàssica* 22, 2006, pp. 97-105.
- PAPINI, M., *Città sepolte e rovine nel mondo greco e romano*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2011.
- PORTER, J. I., "Ideals and Ruins: Pausanias, Longinus, and the Second Sophistic", a ALCOCK, S., CHERRY, J. F., ELSNER, J. (eds.), *Pausanias: Travel and Memory in Roman Greece*, Oxford University Press, Oxford, 2001, pp. 63-92.
- PRETZLER, M., "Turning Travel into Text: Pausanias at Work", *Greece & Rome* 51, 2, 2004, pp. 199-216.
- PRETZLER, M., *Pausanias: Travel Writing in Ancient Greece*, Bristol Classical Press, Bristol, 2007.
- REARDON, B. P., *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.-C.*, Les Belles Lettres, Paris, 1971.
- SCHNAPP, A., "The Poetics of Ruins in ancient Greece and Rome", a BINTLIFF, J., RUTTER, K. (eds.) *The Archaeology of Greece and Rome. Studies in Honour of Anthony Snodgrass*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2016.
- SIDEBOTTOM, H., "Pausanias: Past, Present and Closure", *The Classical Quarterly* 52, 2, 2002, pp. 494-499.
- SOURVINOU-INWOOD, C., "The myth of the first temples at Delphi", *The Classical Quarterly* 29 (2), 1979, pp. 231-251.
- SPAWFORTH, A. J. S., *Greece and the Augustan Cultural Revolution*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.
- SWAIN, S., *Hellenism and Empire, Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- SYME, R., "The Greeks under Roman Rule", *Proceedings of the Massachusetts Historical Society* 72, 1960, pp. 3-20.
- ZIZZA, C., *Le iscrizioni nella Periegesi di Pausania*, Edizioni ETS, Pisa, 2006.

ANNEX

<i>II. Corint i Argòlida</i>			
Micenes*▼	2.16.6	Hàlice	2.36.1
Òrnes*	2.25.6	Àsine*▼	2.36.4
Tirint*▼	2.25.8	Nàupila	2.38.2
Mídea	2.25.9		
<i>III. Lacònia</i>			
Sel·làsia	3.10.7	Ètida	3.22.13
Faris▼	3.20.3	Zàrax	3.24.1
Brisees▼	3.20.4	Las▼	3.24.6, 10
Helos	3.20.6	Hípola	3.25.9
Pel·lana	3.21.2		
<i>IV. Messènia</i>			
Andània	4.33.6	Dòrion	4.33.6
<i>V. Èlida</i>			
Arena▼	5.6.2-3	Escil·lunt	5.6.4
<i>VI. Èlida</i>			
Frixa	6.21.6	Pyle	6.22.5
Harpinna	6.21.8	Letrinos	6.22.8
Pisa	6.22.2		
<i>VII. Acaia</i>			
Òlenos▼	7.18.1, 7.22.1	Ripes▼	7.23.4
Argira	7.23.1	Hèlice	7.24.5
Bolina	7.23.4	Eges	7.25.12
<i>VIII. Arcàdia</i>			
Nestane	8.8.1	Acacèsion*	8.36.10
Mera	8.12.7	Hemònies	8.44.1
Antiga Mantinea▼	8.12.7	Orestàsion*	8.44.2
Amilos	8.13.5	Asea*	8.44.3
Nònacris	8.17.6	Brente	8.28.7
Lusos	8.18.7	Trapezunt	8.29.1
Pao	8.23.9	Tòcnià*	8.29.5
Melènees	8.26.8	Cromne*	8.34.6
Tirèon	8.35.7	Carísia*	8.35.5
Hipsunt	8.35.7	Tricolonos*	8.35.6
Falant	8.35.9	Zètia*	8.35.6-7
Macàrees*	8.35.9	Parorea*	8.35.7
Dàsees	8.35.9		
<i>IX. Beòcia</i>			
Hísies	9.2.1	Harma▼	9.19.4
Èritres▼	9.2.1	Micalessos▼	9.19.4
Escolos▼	9.4.4	Onquestos▼	9.26.5
Pòtnies	9.8.1	Aspledon▼	9.38.9
Glisant▼	9.19.2		
<i>X. Fòcida</i>			
Ledó	10.33.1	Parapotàmios	10.33.8

Taula 1. Comunitats descrites com abandonades o en ruïnes per Pausànias⁸⁸

⁸⁸ Taula basada en Alcock 1993: 146. *Implicades en el sinecisme d'Argos i Megalòpolis. ▼Ciutats que apareixen al "Catàleg de les naus" a la Ilíada, vegeu també Hawes 2021: 209-217.